

УДК 001.8-055.76

Світлана Белякова

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ БЛИЗНЮКІВ

У статті розглядається проблема дослідження близнюків у психології розвитку на основі використання близнюкового методу і здійснюється розгорнута характеристика його різновидів.

Здійснено аналіз наукових праць, із якого робимо висновок, що проблема дослідження близнюків і на сучасному етапі не втратила своєї актуальності, окрема особливе місце посідає комплекс досліджень, пов'язаних із вивченням впливу спадковості та середовища на особистість дитини. Учених цікавить, наскільки важливим є її соціальний досвід; у якому співвідношенні знаходяться вроджені та набуті якості особистості. Для вирішення цих питань найбільш доцільним науковим об'єктом прийнято вважати близнюків, які є своєрідною моделлю генетичної тотожності різних індивідів.

Розглянуто особливості близнюкових досліджень як в історичному ракурсі так і на сучасному етапі, зокрема проаналізовано проблему співвідношення соціальних і біологічних факторів у формуванні особистості дітей-близнюків, динаміки впливів середовища на їх характерологічні особливості

Уточнено поняття моно- та дизиготні близнюки, близнюкова ситуація, сибси, соціально-психологічні детермінанти особистісного розвитку близнюків у період дорослішання.

Проаналізовано поняття «близнюковий метод», його особливості, характеристики, основні варіації, показання та обмеження стосовно досліджуваних.

Визначено найбільш прийнятний психодіагностичний інструментарій для дослідження соціальних та психологічних детермінант особистісного розвитку близнюків у період дорослішання. Зокрема, як найбільш доцільний, був запропонований метод «порівняння монозиготних близнюків між собою», який ще називають внутріпарним порівнянням.

Ключові слова: моно- та дизиготні близнюки, близнюковий метод, близнюкова ситуація, близнюкова пара.

В статье рассматривается проблема исследования близнецов в психологии развития на основе использования близнецового метода и осуществляется развернутая характеристика его разновидностей.

Осуществлен анализ научных трудов из которого следует, что проблема исследования близнецов и на современном этапе не потеряла своей актуальности - особое место занимает комплекс исследований, связанных с изучением влияния наследственности и среды на личность ребенка. Ученых интересует насколько важным является ее социальный опыт; в каком соотношении находятся врожденные и приобретенные качества личности. Для решения этих вопросов наиболее целесообразным научным объектом принято считать близнецов, которые являются своеобразной моделью генетической тождественности различных индивидов.

Рассмотрены особенности близнецовых исследований как в историческом ракурсе и на современном этапе, в частности проанализированы проблему соотношения социальных и биологических факторов в формировании личности детей-близнецов, динамики воздействий среды на их характерологические особенности.

Уточнено понятие моно - и дизиготные близнецы, близнецовая ситуация, сибсы, социально-психологические детерминанты личностного развития близнецов в период взросления.

Проанализировано понятие «близнецовый метод», его особенности, характеристики, основные вариации, показания и ограничения относительно исследуемых.

Определен наиболее приемлемый психодиагностический инструментарий для исследования социальных и психологических детерминант личностного развития близнецов в период взросления. В частности, как наиболее целесообразный, был предложен метод «сравнения монозиготных близнецов между собой», который еще называют внутривпарным сравнением.

Ключевые слова: моно- и дизиготные близнецы, близнецовый метод, близнецовая ситуация, близнецовая пара.

The paper reveals the problem of study the twins in psychology of development, based on the use of twin's method and a detailed description of its varieties.

The analysis of scientific works is made and from it follows that the problem of study the twins at the present stage has not lost its relevance: a special place takes a complex of investigations related to study the influence of heredity and environment on child's personality. Scientists are interested in how important is social experience: in what proportion are congenital and acquired personal qualities. To solve these problems, the most appropriate scientific object is considered to be twins, which are a kind of model of the genetic identity of different individuals.

Peculiarities of studies the twins are regarded in historical perspective and on the modern stage. In particular is analyzed the problem of social and biological factors correlation in formation of personality of the children-twins, the dynamics of environmental influences on their character features.

The notion of mono- and de-zygote Gemini, twins' situation, sibs. socio-psychological determinants of personal development of twins during adolescence are made more precise.

The concept of «twins' method», its features, characteristics, major variations, indications and restrictions regarding investigated are analyzed.

The most appropriate psycho-diaagnostic tools for study the social and psychological determinants of personal development of twins during the period of adolescence are determined. In particular, as the most appropriate has been proposed the method of «comparison of monozygotic twins among themselves», which is also called an internally paired comparison.

Key words: mono- and de-zygote twins, twin method, twin method, twins' situation, twin's pair.

Постановка проблеми. На сьогодні у психології розвитку існує декілька актуальних напрямків досліджень. Особливе місце посідає комплекс розвідок, пов'язаних із вивченням впливу спадковості та середовища на особистість [Бернс, 1986; Бодалев, 1970; Божович, 1968]. Зокрема цікавою є важливість соціального досвіду для розвитку особистості, співвідношення її вроджених та набутих якостей. Стрижневими є проблеми самокерування і самоконтролю особистості [Максименко, 1998].

Для вирішення цих питань найбільш доцільним науковим об'єктом прийнято вважати **близнюків**, які є своєрідною моделлю генетичної totoжності різних індивідів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню співвідношення соціальних і біологічних факторів у формуванні особистості дітей-близнюків, аналізу динаміки впливів середовища на їх характерологічні особливості приділялася особлива увага ще на початку 19 ст. (Х. фон Браккен, Ф. Гальтон, Е. Вейтц, Н. Сіменс, О. Фершуер,) і в сучасних дослідженнях (Р. Заззо, Н. Іскольдський, Л. Куравський, Г. Ковалів, С. Малих, В. Мухіна, Г. Ушаков, Н. Тализіна, І. Канав, Д. Крилов, С. Савич, В. Фрідріх, І. Равич-Щербо) [Крилов, 1981; Мухина, 1969; Равич-Щербо, 2000; Фрідріх, 1985].

Мета написання статті. Проаналізувавши наукові праці цього напрямку, ми спостерігаємо відсутність системи досліджень, які стосуються визначення соціально-психологічних детермінант особистісного розвитку близнюкової пари [Валлон, 1967; Кон, 1978; Мухина, 1969; Равич-Щербо, 2000; Фрідріх, 1985].

Виклад основного матеріалу. Фундатором наукового дослідження близнюків вважають англійського вченого Френсіса Гальтона. У 1876 році вченим була опублікована стаття «Історія близнят як критерій впливів спадковості та навколишнього середовища», у якій здійснена спроба

співвіднести роль природи та виховання і презентувати новий метод дослідження – порівняння близнят як моно-, так і дизиготних. Учений описав близнюковий метод і презентував результати, отримані на основі його використання [Фридрих, 1985]. Ф. Гальтон сформулював гіпотезу про те, що визначення «близнюки» поєднує два різних феномена: розвиток моно- та дизиготних близнюків. Учений був упевнений у перевазі спадковості, що впливає як на фізичний, так і на психічний розвиток людини. У свою чергу вплив середовища та роль суспільства у розвиткові особистості людини вважався незначним.

Запропонований Ф. Гальтоном метод порівняння близнюків було експериментально апробовано (опрацьовано близько 80 анкет, із яких зібрано матеріал про одностатеві пари близнят, дуже схожих (можливо, МЗ), а також 20 пар з явними відмінностями (ДЗ). Із цього слідує, що він уже відділив так званих ідентичних близнят від неідентичних, хоча іще не знав точного механізму їх появи на світ [Фридрих, 1985].

Є малодосліджені питання, пов'язані з особливостями міжособистісних взаємин близнюків, зокрема явищем близнюкової ситуації, їх уключеністю в групову діяльність. Проблемність дослідження близнюків полягає, перш за все, у специфічності вибору методів діагностування.

Цінним етапом досліджень стала розробка методу розрізнення МЗ та ДЗ близнюків (О. Фершуер, Г. Сіменс, Е. Вейтц) [Verschuer, 1933] – полісимптоматичного діагнозу схожості: порівняння визначених фізичних ознак, щодо є спадково обумовленими.

Полісимптоматичний діагноз схожості виходить із таких фізичних ознак, як колір очей, колір і якість волосся, відтінок шкіри, веснянки, форма носа, губ, ушей, розміщення зубів, група крові і т.д. Наявність співпадання цих ознак у пари близнюків говорить про їх монозиготність. Група й інші спеціальні фактори крові у МЗ-близнюків абсолютно ідентичні.

Порівняно простий метод розрізнення МЗ від ДЗ був дуже важливим для їх подальшого вивчення, дозволяв у широких масштабах розрізняти МЗ і ДЗ-близнюків [Фридрих, 1985].

Систематизувавши і узагальнивши теоретичний і практичний досвід дослідників щодо близнюків, варто відзначити, що вчені здебільшого в однаковій мірі надавали значення і фізичному, і психічному розвитку людини. Результати досліджень, отримані щодо фізичних ознак, автоматично переносилися на особистісні характеристики та інтелект. Таке вирішення проблеми призводить до ігнорування соціальної ситуації розвитку людини, що у свою чергу веде до неадекватного розуміння закономірностей становлення особистості.

Варто зауважити, що й дотепер у психогенетиці та психології розвитку широко використовується близнюковий метод як найбільш

валідний інструментарій у дослідженні дітей з однаковим генетичним кодом.

В Інституті Менделя в Римі більше 40 років існує кафедра вивчення близнюків. Учені займаються проблемами дозрівання і старіння організму та проблемами спадкових захворювань. З їх ініціативи в 1974 році в Римі був організований Всесвітній конгрес учених, що займаються вивченням близнят.

На конгресі в Єрусалимі (1980) було розглянуто широкий спектр проблем, що стосувалися близнят, серед них:

- походження та поширеність близнюків;
- формування та розвиток особистості близнюків;
- дослідження темпераменту;
- близнюковий метод у фізіології та антропології;
- вивчення близнюків у клінічних дослідженнях;
- ембріологія близнюків;
- хвороби серця;
- куріння, алкоголізм та наркоманія;
- генетика поведінки;
- значення вивчення близнят для біохімії та фармакогенетики;
- аналіз даних про близнят; проблема багатоплідної вагітності

[Фридрих, 1985].

У 1985 році побачили світ праці Вальтера Фрідріха, у яких детально описано особливості фізичного й інтелектуального розвитку близнюків у дитячому та юнацькому віці, порівнюються дизиготні та монозиготні близнюки. Центральне місце автором відведено аналізу впливів соціальних і біологічних факторів на формування особистості [Фридрих, 1985].

В останні десятиріччя вивченню близнюків приділялося багато уваги в СРСР та пізніше в країнах СНД [Крилов, 1981; Мухина, 1969; Равич-Щербо, 2000; Фридрих, 1985]. Особливий вклад було зроблено Мухіною В. С., яка досліджувала проблеми генезису особистості, зокрема, близнюкову ситуацію, і зробила цінний внесок у психологію розвитку особистості [Мухина, 1969].

Проблема близнюків становила інтерес не лише для психологів і педагогів, а також для медиків, генетиків. Зокрема використанню методу близнюків у психогенетиці та психофізіології ряд праць присвятила Равич-І. Щербо [Равич-Щербо, 2000].

Публікації вчених свідчать про оригінальність у постановці питань, прагненні отримати науково достовірні результати, створити інтегровану систему знань про розвиток МЗ і ДЗ-близнюків загалом.

Сьогодні як ученими-теоретиками, так і практиками використовуються такі варіації близнюкового методу.

Метод **«порівняння МЗ-близнят між собою»** ще називають внутрішньопарним порівнянням. Передумовою для порівняння

монозиготних близнят між собою за визначеними фізичними чи психічними ознаками є їх генетична ідентичність, тобто наявність у них однакового спадкового потенціалу. Тому всі відмінності між ними мають пояснюватися впливами зовнішнього середовища. Якщо йдеться про фізичні ознаки, то треба мати на увазі протікання вагітності, вплив родових травм, харчування, хвороби та ін., відмінності ж у психічних проявах обумовлені, насамперед, впливом навколишнього середовища (не можна не враховувати, що й розвиток мозку – матеріального носія психічного – у МЗ-близнят може зазнавати сильних змін через до- і післяпологові впливи). Якщо походження різного вираження одних і тих же ознак можна пояснити впливами зовнішнього середовища, то з однаково вираженими ознаками все не так однозначно.

Оцінюючи ці ознаки у МЗ-близнят, слід враховувати діалектичну взаємодію генетичних факторів і факторів навколишнього середовища. Особливо це стосується розгляду психічних ознак [Фридрих, 1985].

В основі *методу «контрольного близнюка»* є твердження, що близнюки – генетично ідентичні організми, які мають майже тотожне середовище і є своєрідним еталоном один для одного. Цінність цього методу полягає в тому, що дослідник розділяючи групу МЗ-близнят, отримує дві вибірки, рівні як генетично, так і за параметрами середовища. Таке дослідження виходить за рамки простого порівняння близнят. Тут йдеться про класичний експеримент щодо організації і мети його проведення. У той час, як на одного з близнюків здійснюється певний експериментальний вплив (програма тренування, спеціальний метод навчання, прийом лікарських засобів), другий звільняється від цього. Відповідно, уключений в експериментальне дослідження лише один із близнят. Інший виступає в якості суб'єкта контролю. Звідси і назва – *контрольно-близнюковий метод*.

Першими цей метод застосували американські психологи Геззел і Томпсон у 1929 році [Равич-Щербо, 2000; Фридрих, 1985]. Зрозуміло, що отримати генетичну ідентичність експериментальної і контрольної групи можна лише порівнюючи МЗ-близнюків. Подібні експерименти мають велике значення для медицини, психології, педагогіки.

Метод «порівняння монозиготних близнят із дизиготними» є найбільш популярним у психології близнюків, так як порівняння тільки МЗ- пар буває недостатнім під час дослідження багатьох психологічних явищ.

Учені на основі того, що МЗ і ДЗ-близнюки з першого дня життя мають відносно однакові соціальні умови, з'ясовують, наприклад, рівень схожості близнюків за тими чи іншими ознаками. Раніше ця схожість приписувалася дії спадкових факторів, однак, як уже говорилося, у МЗ і ДЗ-близнюків не існує ідентичного навколишнього середовища. Щоб робити висновки про спадкові фактори, треба виключити певні впливи соціального середовища.

Метод «порівняння близнят з іншими братами та сестрами» передбачає залучення до досліджень інших братів та сестер – неблизнят. ДЗ-близнята генетично схожі між собою не більше, ніж інші діти в сім'ї.

Схожість їх інтересів, установок, здібностей, співпадань у мисленні та поведінці можна пояснити відсутністю вікової різниці в декілька років, однаковими умовами навколишнього середовища з першого дня життя. Порівнюючи близнят у такій ситуації, можна проаналізувати соціальні впливи на формування і розвиток особистості людини [Равич-Щербо, 2000; Фридрих, 1985].

Метод «роз'єднаних близнят» полягає в оцінці внутрішньопарної схожості, що досліджується у близнят, яких роз'єднали у дитинстві і які виховувалися в різних соціальних умовах. Особливу цінність становлять монозиготні близнята, які були роз'єднані в перші роки життя. Двоє людей, що мають генетичну totoжність, виростають у різних умовах. За допомогою цього методу можна досить чітко простежити вплив середовища на формування особистісних якостей. Однак через етичні норми цей метод майже не використовується у вітчизняній психології розвитку.

Метод «порівняння монозиготних близнят, що росли окремо, з тими, що росли разом». Це найцікавіший аспект у вивченні близнят. Роз'єднані в ранньому дитинстві і виховані в різних родинах або дитбудинках МЗ-близнята за багатьма особистісними ознаками розвиваються по-різному і тим самим відрізняються від близнят, що виростили разом. Видимі відмінності в окремо вихованих генетично ідентичних пар МЗ-близнюків виникають виключно за рахунок впливу середовища. Проблема полягає в тому, що такі випадки досить рідкісні. У сучасній літературі на сьогоднішній день відомі лише кілька досліджень, які охоплюють сотню МЗ-близнят розлучених у ранньому дитинстві.

Метод «вивчення сімей монозиготних близнюків» полягає у співставленні дітей у сім'ях, де матері чи батьки є монозиготними близнюками. Метод представляє особливу цінність для психогенетики, так як дає можливість дослідити явище материнського ефекту [Равич-Щербо, 2000; Фридрих, 1985].

Метод «близнюкової пари» дає можливість дослідити «ефект пари» або «близнюковості», явища особливої психологічної ситуації в близнюкових парах. Складовими цього явища є дві взаємопротилежні тенденції: до ідентифікації зі своїм близнюком і, навпаки, до індивідуалізації кожного в парі. Перша тенденція призводить до відчуття себе спочатку частиною пари, а вже потім – самостійною особистістю; друга може призвести до конфліктних ситуацій між близнюками. У часовому просторі перша тенденція слабшає, поступаючись місцем другій.

За допомогою цього варіанту методу можна дослідити процеси індивідуалізації, впливи конкретних факторів середовища на формування певних психологічних якостей. [Равич-Щербо, 2000].

Досліджуючи близнюків періоду дорослішання, учені часто спостерігають явище «близнюкової пари», особливої психологічної ситуації, основними характеристиками якої, як було сказано, є дві суперечливі тенденції: до ідентифікації із своїм близнюком та, навпаки, до індивідуалізації кожного члена пари. Перша призводить до відчуття себе спочатку членом пари і тільки потім – окремою особистістю; друга, у крайніх випадках, може призвести до виражених конфліктних відносин близнюків. У 1934 році Х. фон Браккен описав феномени гармонійного і дисгармонійного суперництва близнят між собою. Непомірна, некомпенсована ідентифікація себе із своїм близнюком чи пари як особливої одиниці, яка призводить до відсутності особистої ідентичності, може стати причиною формування особистісних рис, що утруднюватимуть соціальну адаптацію і в дитинстві, і в дорослому віці [Равич-Щербо, 2000].

Висновки. Отже, оперуючи такою кількістю методів дослідження близнюків, можна підібрати адекватний діагностичний інструментарій відповідно до означеної проблеми, що у свою чергу дозволить надати необхідну психологічну допомогу як МЗ, так і ДЗ-близнюкам. Дуже часто допомоги потребують, окрім самих близнюків, також їхні батьки та вихователі чи вчителі. На жаль, цей вид психологічної допомоги надзвичайно рідкісний. Поясненням тут буде низький відсоток близнюків серед інших категорій дітей, що потребують психологічної допомоги, та недостатня фахова підготовка самих спеціалістів. Однак проблема є достатньо актуальною і перспективною, що розширює коло досліджень близнюкової ситуації і сприяє інтеграції й розвитку наукових напрямків у психології розвитку особистості.

ЛІТЕРАТУРА

- Бернс, 1986* – Бернс Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание : пер. з англ. / Р. Бернс – М. : Прогрес, 1986. – 420 с.
- Бодалев, 1970* – Бодалев А. А. Формирование понятия о другом человеке как о личности / А. А. Бодалев. – Л., 1970.
- Божович, 1968* – Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. (Психологическое исследование) / Л. И. Божович – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
- Валлон, 1967* – Валлон А. Психическое развитие ребенка / А. Валлон – М. : Просвещение, 1967. – 196 с.
- Кон, 1978* – Кон И. С. Открытие «Я» / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1978. – 367 с.
- Крилов, 1981* – Крилов Д. И. Роль наследственных факторов и факторов среды в изменчивости нейрофизиологических показателей в онтогенезе / Д. И. Крилов // «Физиология человека». – Т. 7. – 1981. – № 5.
- Максименко, 1998* – Максименко С. Д. Основы генетичної психології / С. Д. Максименко. – К., 1998. – С. 23.
- Мухина, 1969* – Мухина В. С. Близнецы / Мухина В. С. – М. : Просвещение, 1969. – С.307.
- Равич-Щербо, 2000* – Равич-Щербо И. В. Психогенетика: учеб. [для студ. вузов, обучающихся по специальности и направлению «Психология»] / И. В. Равич-Щербо, Т. М. Марютина, Е. Л. Григоренко; [под ред. И. В. Равич-Щербо]. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 447 с.
- Реан, 2003* – Реан А. А. От рождения до смерти / Реан А.А. // Психология человека. – М. : «Олма-Пресс», 2003. – С. 66 – 229; С.- 178 – 187; С.20-22.
- Фридрих, 1985* – Фридрих В. Близнецы / В.Фридрих. – М. : Прогресс, 1985. – С. 15-207.
- Verschuer, 1933* – Verschuer O. V. : Erblehre des Menschen Berlin. –1933.

REFERENCES

- Berns, 1986 – Berns R. Razvytye «Ya-kontsepsyuy» u vospytanye : per. z anhl. / R. Berns – M. : Prohres, 1986. – 420 s.
- Bodalev, 1970 – Bodalev A. A. Formyrovanye poniatiya o druhom cheloveke kak o lychnosti / A. A. Bodalev. – L., 1970.
- Bozhovych, 1968 – Bozhovych L. Y. Lychnost y ee formyrovanye v detskom vozraste. (Psykhologicheskoe yssledovanye) / L. Y. Bozhovych – M. : Prosveshchenye, 1968. – 464 s.
- Vallon, 1967 – Vallon A. Psykhicheskoe razvytye rebenka / A. Vallon – M. : Prosveshchenye, 1967. – 196 s.
- Kon, 1978 – Kon Y. S. Otkrytye «Ia» / Y. S. Kon. – M. : Polytyzdat, 1978. – 367 s.
- Krylov, 1981 – Krylov D. I. Rol nasledstvennykh faktorov y faktorov srede v yzmenchivosti neirofyziolohicheskyykh pokazatelei v ontogeneze / D. I. Krylov // «Fyziolohiya cheloveka». – T. 7. – 1981. – № 5.
- Maksymenko, 1998 – Maksymenko S. D. Osnovy henetychnoi psykhologii / S. D. Maksymenko. – K., 1998. – S. 23.
- Mukhyna, 1969 – Mukhyna V. S. Blyznetsy / Mukhyna V. S. – M. : Prosveshchenye, 1969. – S. 307.
- Ravych-Shcherbo, 2000 – Ravych-Shcherbo Y. V. Psykhohenetyka: ucheb. [dlia stud. vuzov, obuchaiushchykhsia po spetsyalnosti y napravleniyu «Psykhologhiya»] / Y. V. Ravych-Shcherbo, T. M. Mariutyna, E. L. Hryhorenko; [pod red. Y. V. Ravych-Shcherbo]. – M. : Aspekt Press, 2000. – 447 s.
- Rean, 2003 – Rean A. A. Ot rozhdeniya do smerty / Rean A. A. // Psykhologhiya cheloveka. – M. : «Olma-Press», 2003. – S. 66 – 229; S.- 178 – 187; S.20-22.
- Frydrykh, 1985 – Frydrykh V. Blyznetsy / V. Frydrykh. – M. : Prohress, 1985. – S. 15-207.
- Verschuer, 1933 – Verschuer O. V. : Erblehre des Menschen Berlin. – 1933.

Надійшла до друку 6.07.2014.

УДК 323.22:613.94(477) «2014»

Борис Дем'яненко, Віра Дем'яненко

«РЕВОЛЮЦІЙНО-ВОЄННИЙ» СТРЕС ГРОМАДЯН УКРАЇНИ І ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДУШЕВНОГО ЗДОРОВ'Я

У статті розглядаються сутність і симптоми посттравматичних стресових розладів (відстроченої реакції на ситуації, які пов'язані з серйозною загрозою для життя чи здоров'я людини): симптоми повторного переживання; симптоми уникнення; симптоми підвищеної збудливості. Прослідковується залежність ступеня й характеру психічних розладів і порушень як від масштабу, інтенсивності й тривалості події, що травмувала людину, так і від особливостей особистості постраждалого, від значущості для нього події, яка зачіпає його моральні та етичні цінності, його світобачення й світосприйняття.

Аналізуються причини і прояви психічного регресу людини, який практично виявляється в тому, що поведінка великої кількості людей уподібнюється поведінці не громадян цивілізованої держави, а племені первісних дикунів. Регрес до інстинктивного, «тваринного» рівня поведінки людини проявляється в різноманітних формах агресії, у поживленні міфологічного мислення. Для таких людей трагедії, що відбувалися й відбуваються в різних містах і містечках України, десятки людських жертв уявляються своєрідними людськими жертвопринесеннями. Прослідковується залежність і ускладнення наростаючої психічної неадекватності громадян від застарілих перманентних суспільних хвороб – затяжної соціально-економічної та політичної кризи, постійного ігнорування владою інтересів суспільства й кожного громадянина зокрема, атомізованості соціуму, нагнітання агресивних, націоналістичних настроїв (т. зв. фобія «бандерівця», «правого сектору») тощо.

Аналізується зв'язок різкої зміни настрою індивіда з політичними маніпулятивними технологіями, з вірогідністю нових хвиль суспільного протесту аж до погроз чи навіть фізичного усунення влади. Досліджуються прояви в кризовій ситуації дегуманізації, «розлюднення» опонентів (механізму проекції) як парадоксального прояву психологічного захисту в ситуації агресії. Синтезуються практичні рекомендації фахівців щодо уникнення, мінімізації та успішної боротьби з посттравматичними стресовими розладами.